

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 904. 72 (477)

Володимир Руденко, Тетяна Новик

●

БОЛДИНОГІРСЬКІ МОНАСТИРІ ЧЕРНІГОВА

У статті розглядається ряд наземних та підземних культових споруд Чернігова давньоруського і новітнього часу, що розташовані в історичній місцевості, яка відома з XI ст. під назвою Болдині гори. Археологічні дослідження цих пам'яток свідчать про те, що на цій території існував комплекс монастирів, найбільш ранні з яких виникли ще за часів Київської Русі. Надалі Болдині гори залишалися духовним та культурним центром Чернігова.

Ключові слова: Болдині гори, підземні споруди, монастирські комплекси.

Назва «Болдині гори» вперше згадується в Іпатівському літопису у 1069 р. у зв'язку із будівництвом у цій місцевості обителі на честь Пресвятої Богородиці [13, стб. 185]. Дискусія з приводу, що являв собою цей монастир за часів Київської Русі, триває й досі.

Болдині гори являють собою відрізок підвищеного, зрізаного глибокими ярами, правого корінного деснянського берега, який простягнувся від стародавнього чернігівського дитинця (Валу) до сучасної нафтобази. Територія Троїцького Іллінського монастиря розташована на північно-західній околиці стародавнього Чернігова. Ця місцевість з XI ст. відома під назвою «Болдині гори», яка походить від староруського «болд» – дуб. Ще й сьогодні височать на схилах та вершинах гір поодинокі велетенські дуби – нащадки вже зниклого реліктового гаю.

Завдяки археологічним дослідженням можна говорити про чотири монастирські комплекси, які існували на цій території за часів Київської Русі. На сьогодні збереглися два монастирі – Іллінський та Єлецький; що стосується ще двох, то їхнє існування доводять археологічні дослідження.

Іллінський монастир розташований на відстані близько 2-х км від стародавнього чернігівського дитинця на схилах глибокого яру, який зараз зветься Іллінським. Цей яр прорізає Болдину гору з півночі на південь, виходячи гирлом у Деснянську заплаву якраз навпроти «Святого гаю», де за переказами наприкінці X ст. прийняли хрещення мешканці Чернігова.

Глибина річкової долини досягає у цьому місці 33 – 37 м, а висота надзаплавної тераси 25 м. Довжина ярів іноді дорівнює 800 м при крутизні схилів 15 – 20 градусів. Верхній шар Болдиних гір складається з лесоподібних суглинків. Саме у його товщі і були вирубані підземні споруди монастиря. Головна умова існування печер, створених у вищезгаданих породах, – відсутність у них води. Саме тому штучні підземелля створювалися на рівні першої надзаплавної тераси, тобто на висоті 10 – 12 м від поверхні води, що виключало їхнє пошкодження навіть під час найбільшої

© Руденко Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

© Новик Тетяна Григорівна – науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

повені. Що стосується водоносного шару, то у поймі він залягає на глибині 0,5 м, а на прихильних ділянках нижче 6 м.

Щоб характеристика природних умов була повною, слід додати, що середня річна температура в підземних спорудах сягає 6,5°С, а відносна вологість становить 79 %.

Ще з дохристиянської доби означена територія мала сакральне призначення. У IX ст. тут виникає курганний некрополь, який функціонував певний час і після хрещення мешканців Чернігова [25, 19]. Він займав досить обширну територію і складався зі значної кількості великих та малих курганів, з яких до нашого часу збереглося більше 200 насипів. Існує думка, що за язичницьких часів поруч з некрополем існувало капище Перуна, культ якого був пов'язаний з дубами. Не дивно, що саме тут «батьком руського чернецтва» преподобним Антонієм Печерським були започатковані найдавніші і найвідоміші чернігівські монастирі, а самі Болдині гори надовго перетворилися у своєрідний духовний центр столиці Чернігово-Сіверської землі.

Перша згадка про **Богородичний (Іллінський) монастир** міститься у Іпатіївському літопису, де сказано, що після повернення «з Ляхів», вигнаний киянами, під час повстання 1068 р., великий князь Ізяслав Ярославич почав гніватися на засновника Києво-Печерської лаври Антонія за підтримку ним, під час цього повстання, половецького князя Всеслава Брячиславича. Щоб врятувати Антонія, чернігівський князь Святослав Ярославич таємно вивозить його до Чернігова, де той викопує собі печеру на Болдиній горі, поклавши тим самим початок монастиря на честь Пресвятої Богородиці. Сталося це у 1069 р., який і вважається датою заснування Антонієвих печер [13, 185].

У 1073 р. Антоній Печерський повертається до Києва, де невдовзі помирає. Але започаткована ним у Чернігові печерна чернеча обитель продовжує своє існування аж до захоплення міста монголо-татарами у 1239 р. Писемних джерел відносно означеного періоду історії монастиря не збереглося, але про це свідчать археологічні дослідження, під час яких на території монастиря була знайдена та досліджена певна кількість залишок наземних та підземних споруд давньоруської доби та численний речовий матеріал.

Дослідження у **Антонієвих печерах** розпочалися наприкінці 60-х рр. XX ст., а з 1987 р. набули постійного характеру. Завдяки цим роботам були виявлені та досліджені раніше невідомі підземні приміщення, продатовані окремі ділянки печерного комплексу, знайдено багато предметів, які характеризують побут мешканців печер.

Після монголо-татарської навали протягом чотирьох століть Богородичний монастир і розташовані на його території підземні споруди перебували у занедбаному стані. Тільки в 1649 р., коштом старшого Чернігівського сотника, у майбутньому полковника та наказного гетьмана Лівобережної України Степана Подобайла, монастир було відновлено. З того часу, за свідченням відомого церковного історика та Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), він отримав назву «Іллінський» [26, 6]. У цей період розпочалася реконструкція монастирських підземель, при цьому деякі з них були завалені землею.

Основні відновлювальні роботи проводилися в підземних спорудах, розташованих поруч з Іллінською церквою. Внаслідок цих робіт, які тривали, з перервами, до початку XIX ст., сформувався підземний архітектурний комплекс, відомий сьогодні під назвою «Антонієві печери».

Археологічні дослідження вказують на те, що в XVII ст. єдиного печерного комплексу ще не існувало. Те, що зараз називається Нижнім ярусом, являло собою окрему печеру, яку використовували в якості підземного некрополя. На місці церкви Миколи Святоші були інші підземні приміщення з окремим виходом на поверхню. Там, де зараз розташовані церкви Антонія Печерського та Феодосія Тотемського, існували раніше печери невідомого нам вигляду.

Писемні джерела говорять про те, що спочатку в Антонієвих печерах була створена церква Похвали Богородиці, яка існувала там ще у 1680 р. Наприкінці XVIII ст. згадуються вже три підземних храми – на честь Антонія Печерського, Похвали Богородиці та Чудотворця Миколая. У останній знаходився склеп з людськими

кістками, знайденими в 1782 р. під час риття галереї, яка веде зараз від каплиці до ц. Миколи Святоші. При цьому підкреслюється, що всі означені підземні храми мали невеликі розміри, були розташовані один за одним по прямій лінії від входу і тільки перший з них – Антоніївський – був укріплений цеглою [27, 6].

Під час перебудов було знищено багато давніх галерей та приміщень, внаслідок чого втрачається первісне планування комплексу, і пам'ятка набула свого сучасного вигляду. У цей час споруджуються муровані печерні церкви та підземна каплиця. Головне місце серед них посідає ц. Феодосія Тотемського. Це найбільший печерний храм на Лівобережній Україні. Його загальна довжина 16,5 м. а максимальна висота притвору дорівнює 8,4 м. За своєю архітектурою ц. Феодосія нагадує тридільні дерев'яні українські церкви, а за бароковим оформленням інтер'єру – чернігівський Троїцький собор, який, вірогідно, і був взірцем для її будівничих. Ще однією особливістю даного печерного храму є хори, які були влаштовані за склепіннями його притвору та нефу в залишках стародавніх галерей.

Дві інші печерні церкви – Антонія Печерського (перша від входу: довжина – 11,7 м, ширина – 4 м, висота у притворі – 4,5 м) і Миколи Святоші (довжина – 12 м, ширина 2,3 м, висота – 2,7 м) оформлені скромніше.

Через високу вологість дерев'яні іконостаси в підземних церквах не споруджувалися. Їхню функцію виконували цегляні стіни, на яких встановлювалися металеві ікони. Залізними були і царські врата в церквах Антонія Печерського та Феодосія Тотемського.

На верхньому ярусі Антонієвих печер у 1987 – 1990 рр. було знайдено, досліджено та пристосовано для огляду давньоруське поховальне підземелля – костницю (кімітірю), де померлих ченців ховали за стародавнім афонським обрядом. Під час проведених археологічних розкопок отриманий численний речовий матеріал, який дозволяє впевнено датувати костницю домонгольським часом [17, 42-50].

Ще один поховальний район печерного комплексу – це так званий Нижній ярус, який знаходиться за вівтарем ц. Феодосія Тотемського. У давньоруські часи він являв собою місце усамітнення ченців-відлюдників. Після монголо-татарської навали був занедбаний, а з кінця XVII ст. до початку XIX ст. функціонував як підземне монастирське кладовище. У означений час поховання у ньому здійснювалися в стінних нішах та ґрунтових ямах [19, 12-13]. Загальна довжина Нижнього ярусу зараз становить близько 100 м, він має окремий вихід на поверхню [18, 11-12].

У XIX ст. Антонієві печери остаточно перетворюються на об'єкт паломництва і одночасно визнаються пам'яткою історії [7, 17-19]. З 1967 р. вони включені до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (зараз Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») і використовуються як музей.

Важливим етапом в історії Іллінського монастиря стало формування його нової садиби, яке розпочалося в останній чверті XVII ст. У цей час розглядалося питання, в яке з міст України доцільніше перенести кафедру митрополита в разі переходу Києва під владу Речі Посполитої. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який на той час був також і місцеблюстителем Київської митрополії, наполягав на тому, щоб центром православ'я в Україні став Чернігів. Іллінський монастир він визначив в якості майбутньої резиденції митрополита, тому і прагнув перетворити його не тільки в духовний та культурний центр Лівобережжя, а і на величний архітектурний ансамбль, який би відповідав новому призначенню. Після завершення будівництва Введенської трапезної церкви у 1779 р. з північного боку від неї був закладений Троїцький собор [26, 8-9], призначений стати головним храмом монастиря. Посвячення собору Святій Трійці Єдиносущній та Нероздільній ставило його вище всіх чернігівських храмів. Це було обумовлено величезним значенням догмату про Святу Трійцю для християнства. У цей же час розпочинається реконструкція та розбудова й інших споруд монастиря як наземних, так і підземних [22, 507-513].

«Печерна церква» XII – XIII ст. (?) розташована на Болдиній горі в Іллінському яру. Знайдена у 1979 р. Г. А. Кузнецовим. Досліджувалася Г. А. Кузнецовим у 1982 р., В. Я. Руденком у 1997 р. [8, 3-4; 24, 219].

Печеру викопано на глибині 5,5 м від рівня поверхні східної тераси яру на відстані 13 м на північ від дзвіниці Іллінської церкви. Складається з майже повністю зруйнованої внаслідок зсуву ґрунту галереї завширшки 0,65 м з двома нішами у стінах. У західному напрямку вона прямує до схилу яру, а у східному до достатньо великого підземного приміщення, яке має у плані грушоподібну форму, довжина якого 9,5 м і максимальна ширина 3,3 м. Зі східного боку означене підземелля завершується заглибленням у вигляді ніші напівциркульної форми на зразок вівтарної апсиди. Це дозволяє припустити, що досліджена підземна споруда була печерною церквою, яка входила до складу Богородичного монастиря. Пам'ятка має поганий стан збереженості. Стіни та склепіння приміщення сильно деформовані. Непошкоджена ділянка коробового склепіння зі слідами задимлення та обробки киркою з шириною леза 7 см збереглася тільки у східній частині печери. Підземелля наполовину заповнене ґрунтом внаслідок замулення та обвалів. Отриманий під час досліджень археологічний матеріал складається лише з кількох уламків жолобчатої цегли, які були знайдені на підлозі у привхідній ділянці галереї. Це не дозволяє здійснити точне датування пам'ятки, але зовнішній вигляд підземної споруди, її місце розташування відносно культурних нашарувань дає підстави припустити, що вона має давньоруське походження [24, 219].

«Печера схимника» XII – XIV ст. Знайдена у 1996 р. археологічною експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Печеру викопано в товщі масиву правого корінного берега р. Десна на відстані 40 м на північний захід від північно-західного кута Іллінської церкви, на глибині близько 7 м від поверхні гори. Загальна довжина печери 16 м. Складається з вхідної галереї завдовжки 4 м, камери площею близько 8 м кв., яка, вірогідно, була підземною каплицею ще одного дугоподібного підземного ходу, який прямує в південному напрямку від каплиці і закінчується невеличкою келією з нішею і «сидячкою». Печера вирубана у щільному лесовидному суглинку. Слідів будь-яких кріплень не зафіксовано. На відстані 2 м від поверхні в стінах вхідної галереї збереглися пази від дерев'яної конструкції, вірогідно двері. На поверхні, біля входу в підземелля знайдені залишки невеличкої споруди (келії), яка захищала печеру від талої води та атмосферних опадів та слугувала помешканням ченцю-відлюднику. Сліди пічини у її правому куті свідчать про те, що будівля опалювалася. У печері знайдені фрагменти керамічних посудин XII – XIV ст, а також предмет у вигляді круглої хлібини, виготовлений з невипаленої глини, який міг використовуватися у ритуальних відправах.

Означена печера та будівля біля її входу являють собою помешкання ченця-відлюдника, яке входило до складу комплексу споруд Чернігівського Богородичного монастиря давньоруської доби [2, 8-9].

«Печера Юва» XII – XIV ст. Знайдена у 1995 р. археологічною експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» [10, 9-11]. Викопана у товщі правого корінного берега р. Десна на відстані 25 м на північний захід від дзвіниці Іллінської церкви, на глибині близько 7 м від поверхні гори. Пам'ятка являє собою майже повністю зруйновану підземну споруду. За результатами досліджень можна зробити висновок, що спочатку підземелля складалося з двох вхідних галерей та кількох приміщень, з числа яких незруйнованою залишилася тільки так звана «келія-костниця», вхід у яку розташований на глибині 1,9 м від сучасної денної поверхні тераси з південного боку приміщення. Він дуже вузький – 40 – 45 см завширшки. Келія має у плані форму близьку до квадрата зі сторонами 1,6 м та 1,55 м, орієнтована довгими стінками за віссю північ - південь. Висота келії (з урахуванням обваленої стелі) дорівнює 2,55 м. Фрагмент обробленої стіни зафіксований на рівні 1,79 м від підлоги. Верхня частина заповнення складалася з рихлого ґрунту, великої кількості людських кісток, які знаходилися в хаотичному стані, та дванадцяти черепів, розташованих під стінами камери. Там же були знайдені фрагменти плінфи, керамічна плитка для підлоги з жовтою поливою аналогічна плиткам з Іллінської церкви та костниці в Антонієвих печерах, а також скляний посуд.

Скляний посуд представлений денцем бокала з незабарвленого скла з прямими стінками, прикрашеними наліпною смужкою бузкового кольору, та прозорою незабарвленою посудиною, форма якої нагадує колбу з вертикальним рифленням на стінках та горлі. Не викликає сумніву вік (XII ст.) та ритуальне призначення цієї посудини. Керамічний матеріал складається із вінець горщиків XII – поч. XIII ст., серед яких є один з жовто-зеленою поливою зовні і всередині.

На східній стіні келії на рівні заповнення кістками виявлене графіті у вигляді зображення рівнобічного хреста з загостреними кінцями. Його розміри 12,5 x 15,5 см

Заповнення келії неоднорідне; під шаром з кістками воно має інший характер і складається з кількох дуже щільних шарів заміву з глини та сірого супіску потужністю 0,60 – 0,65 м. На підлозі були знайдені уламки вінець горщиків та плінфи, за якими можна датувати ці шари заміву кінцем XI – поч. XII ст.

У підлозі келії, в основному під західною стінкою, зафіксовано шість заглибин неправильної форми і різної глибини (від 0,05 до 0,40 м). Підлога з'єднується з входом однією вузькою сходинкою. Таким чином можна говорити про два етапи існування дослідженої келії. Перший – кін. XI – поч. XII ст., коли вона, скоріш за все, була місцем затвору ченця-відлюдника. Другий етап припадає на другу половину XII – поч. XIII ст., коли, після деякого часу занедбання, її почали використовувати як костницю [10, 11].

Поруч з келією зафіксована ніша-локула, а під нею графіті. З трьох рядків напису вдалося прочитати слова – «мя яко Іова». За особливостями написання букв напис можна датувати першою половиною – серединою XIII ст. [11, 44-46]. З правого боку від келії, повз нішу був прокопаний ще один хід, археологічний матеріал з якого аналогічний матеріалу з верхнього шару заповнення костниці.

«Новоантонієві печери» (західний печерний комплекс Іллінського монастиря) XII – XVIII ст. Польові археологічні дослідження західного схилу Іллінського яру були започатковані у 1968 р. Г. О. Кузнецовим, коли у гирлі яру частково дослідили напівзруйновану штучну підземну споруду, яка, виходячи з її довжини, отримала умовну назву «Дванадцятиметрівка» [8, 7-10]. Вона мала вигляд підземного ходу, який під круглим кутом прямував у товщу материкового виступу і закінчувався обрушенням. Після землетрусу 1979 р. в кінці означеного підземелля відкрилася ще одна його ділянка. Це була напівзаповнена ґрунтом галерея завдовжки 15 м з непогано збереженим напівсферичним склепінням та стінами з вирубанними у них нішами. Стало очевидним, що це тільки частина великого підземного комплексу. Його пошуки тривали багато років, і тільки у 1991 р. була знайдена ще одна печера, яка отримала назву «Новоантонієва». Пам'ятка складається з трьох розташованих під прямим кутом одна до одної галерей загальною довжиною близько 40 м [18, 4-7].

Під час археологічних досліджень 1993 р. біля входу у «Новоантонієву» печеру були зафіксовані залишки цегляної стіни та мурованої споруди, а в 1994 р. здійснено їхні повномасштабні розкопки. З'ясувалося, що означена споруда, стіни якої у окремих місцях збереглися на висоту 2,6 м, являє собою каплицю, яка оформлювала вхід до «Новоантонієвої» печери. Це прямокутне у плані приміщення завдовжки 5,4 м та завширшки 4,5 м. Стіни завтовшки 0,74 м складені з цегли рожевого кольору (16,0 – 15,5 x 35 – 35,5 x 6,0 см) на вапняному розчині. Споруда мала вимощену цеглою підлогу та два виходи, розташовані у протилежних стінах. Один з них веде до печери, другий був з'єднаний з галереєю, по якій можна було пройти до Іллінської церкви та Антонієвих печер. З внутрішнього боку стін каплиці було влаштовано шість ніш – по дві у західній та східній стінах, та дві з правого та лівого боку входу у підземелля. Із західного та східного боків до каплиці прибудовані мури, складені з жолобчатої цегли розміром 36 x 16 x 6 см. Східна стіна зафіксована на відстань 7 м, західна на 4,6 м [24, 221].

Печера починається цегляною аркою, за якою розташоване округле у плані приміщення з обваленими склепінням та стінами. Від нього відходять дві неукріплені цеглою галереї: перша вздовж схилу у південно-східному напрямку, друга під прямим кутом до неї в правий бік. Ширина першого підземного ходу дорівнює 2,0 м, а висота

сягає 2,4 м. На відстані 3,0 м від його початку збереглася цегляна конструкція для кріплення дверей зі слідами стілої деревини. Перед дверима у лівій стіні на висоті 0,4 м від підлоги вирубані дві ніші для ікон. За ними в обох стінах влаштовано по дві поховальні ніші. Через 10 м галерея переривається обвалом. Друга галерея майже на півметра ширша за першу і значно вища. У її стінах влаштовано чотири поховальні ніші – три з лівого боку і одна з правого. Через 17 м підземний хід завершується материковою стінкою з вирубаним у ній напівсферичним заглибленням. Від другої галереї у правий бік відходить третя, яка через 9 м також закінчується тупиком. У її лівій стіні влаштована ніша для домовини, а у кінці два маленькі заглиблення для свічок.

«Келія відлюдника» XII – XIII ст. Знайдена та досліджена у 2002 р. Розташована вона у товщі західного схилу Іллінського яру біля входу до «Новоантонієвої» печери і перекрита стіною привхідної цегляної каплиці кінця XVII – поч. XVIII ст. Це вказує на ранніше її походження. Означена печерка являє собою видовжене у плані приміщення завдовжки 4 м та завширшки 0,7 м, у кінці якого влаштовано вирубане у материковій глині сидіння. З правого боку головного об'єму, майже під прямим кутом до нього у стіні, на висоті 0,7 м від рівня підлоги, вирубане прямокутне у плані заглиблення з напівсферичним склепінням. Воно має довжину 2,10 м, ширину від 80 до 40 см та висоту 60 см і завершується підвищенням у вигляді підголовника. Означена печера, безумовно, являла собою келію ченця-відлюдника, в якій заздалегідь було підготовлене місце для його поховання. Під час досліджень був зібраний численний речовий матеріал, який дозволяє впевнено датувати пам'ятку XII – XIII ст. [24, 219].

Печера «Західна» XIX ст. Знаходиться в одному з пагорбів Болдиних гір, на відстані близько 85 м від огорожі Троїцького монастиря з південного боку від Аліпіївих печер. Створена архимандритом Лаврентієм та групою ченців. Час спорудження невідомий. Складається з головної майже квадратної в плані зали (5,7 x 5,6 м), перекритої коробовим склепінням, у центрі якої піднімається своєрідний підбанник. Поперек нього (так само як і в наземних храмах) умурована металева балка для підвішування світильника-хороса. Зала заввишки до 6 м. У тамбурі при вході до галереї зроблено глибоку нішу. Перед входом до зали знаходиться зигзагоподібна вузька галерея, що повертає до схилу пагорба. Подібна галерея завдовжки 6 м йде від південного кута зали, а від північно-східної стіни починається ще одна (збереглася на відрізьку близько 2 м). Споруджена в світло-брунатному суглинку. Хоч засвідчено, що збудував печеру архимандрит Троїцького Іллінського монастиря, не виключно її ранніше походження.

Печери «Південна» та «Грот» XIX ст. Розташовані в південному схилі Болдиних гір. Час спорудження невідомий. Досліджені А. А. Карнабідом, Г. О. Кузнецовим [8, 6-7]. Складають єдиний підземний комплекс. Південна печера у плані Г-подібна, закінчується тупиком. Галерея завдовжки близько 18 м, завширшки 0,6 – 0,9 м, заввишки 1,8 м з однією прямокутною нішею. Перекрита коробовим склепінням. У тупику зафіксовано сліди кирки. Головною є печера «Грот». Це півсферичне приміщення, яйцеподібної форми (розміри 6 x 4, 3 x 2,3 м). Попід стінами – лава. Грот, ймовірно, був місцем для виголошення проповідей. У роки Другої світової війни в ній переховувалися військовополонені, у перші повоєнні роки використовувалася як житлове приміщення.

«Аліпіїві» («Нові») печери поч. XX ст. Підземний архітектурний ансамбль Аліпіївих печер міститься з південного боку Троїцького Іллінського монастиря в товщі одного з відрогів Болдиних гір, між вул. Л. Толстого і вул. Г. Успенського. Вхід до печер знаходиться на відстані близько 80 м від монастирської огорожі.

Історія створення печер пов'язана з подіями початку XX ст. У травні 1918 р. група ченців, місцевих мешканців та селян хутора Плахтіївки, сіл Яцево, Павлівки, Пісок, Борок та Роїща під керівництвом ієромонаха Троїцького Іллінського монастиря Аліпія (у миру Олександра Андрійовича Яковенка) розпочала спорудження великого підземного культового комплексу. Новостворені печери були освячені 25 листопада 1919 р. чернігівським єпископом Пахомієм.

Загальна довжина печер дорівнює близько 130 м. Ансамбль складався з тридільного підземного храму (зруйнований під час Другої світової війни), розгалуженої системи

галереї, основна з яких – «омофор» – плавною дугою огинала церкву з півдня, заходу і півночі. Стіни прикрашені глибоким різьбленням по суглинку і орнаментально-рослинним розписом, який було створено самим Аліпієм, двома черницями Килиною та Ориною з сіл Борки та Роїще та ченцем Михайлом. Каплиця біля входу до ризниці храму грушоподібної в плані форми та з символічним надгробком і криптою для могили під нею. Підземні галереї і приміщення викопані в шарах суглинку різної щільності. Грунт виносився на поверхню, висипався нижче від входу, внаслідок чого утворилася тераса-майданчик. Аліпій виявився талановитим зодчим: він переніс під землю принципи планування і об'ємно-просторового вирішення наземних храмів України, передовсім дерев'яних.

За колоритом і мотивами розпис є характерним для українських народних майстрів. Переважають розписи ультрамарином, червоною вохрою, баканом, зеленою фарбою на вапняній воді. Найяскравішою складовою декору є художнє оформлення найбільшого за розмірами головного приміщення підземної церкви-трапезної (4 x 3,5 м, заввишки 4,2 м): над смугою хрещатого орнаменту над карнизом розміщено текст, що простягається від південного входу в трапезну до протилежного боку (іконостасної стіни). У стінах глухі, обрамлені хвилясто-геометричним орнаментом ніші а в них – рельєфні хрести з розписом. Під нішами – пелени, виконані в традиціях давньоруських храмових розписів. Навпроти вівтаря на іконах зображені «Георгій Змієборець» і «Трифон Великомученик». На стіні «омофору» в тринадцятій трикутній ніші зображено пришествя ікони Єлецької Божої матері. «Аліпіїві» печери є унікальною пам'яткою підземної кульгової архітектури [12, 105-129]. Печери були обстежені чернігівською спелеоархеологічною секцією та співробітниками Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника у 1969 р. У 2010 р. одна з ділянок була також обстежена експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», на жаль, зафіксовано аварійний стан цього комплексу.

Відомості про ще два печерні комплекси містяться у книзі колишнього директора училищ Чернігівської губернії **М. Я. Маркова** «О достопамятностях Чернигова», яка побачила світ у 1847 р. Матеріали, за якими була видана книга, М. Я. Марков збирав ще на початку XIX ст. За його описом одна з печер знаходилась на схід від Троїцького монастиря «в ліску» та мала назву «**Онуфрієвської**» [9, 14]. На жаль, більше ніякої інформації про цю пам'ятку він не надає. Цікавий фактичний матеріал з цього приводу надали археологічні розвідки, здійснені на території, прилеглій до Троїцького монастиря, зокрема на високому мису між вул. Толстого, Суворова та Межової. Цей мис розташований на схід від Троїцького монастиря і ще наприкінці XVIII – поч. XIX ст. був зайнятий «казенним лесом». Впритул до цього мису з північного та західного боків примикає Болдиногірський курганный могильник. Опитування жителів цього району надали інформацію, згідно з якою біля їх помешкань у різні часи під час господарських робіт фіксувалися поховання. Останні, згідно з описом, могли мати давньоруське походження, залишки мурованої споруди з тонкої цегли, а також тут є глибокі провалля. Під час обстеження території мису знаходили фрагменти давньоруської кераміки та плінфи. Крім того, під час підрізки схилу мису для будівництва вул. Толстого Г. О. Кузнецовим був зафіксований обвалений підземний хід, який прямував на північ у товщу масиву. Все це дає підстави припустити, що згадана М. Я. Марковим печера Онуфрія була розташована саме тут.

Про другу печерну споруду він пише: «...возле города, под кряжем, между монастырями, называющимися Елецким и Троицким, называющимся Болдиною горою, находятся пещеры, простирающиеся от запада к востоку, искривленно сажень на полтора сажен. Лет за 50 (сер. XVIII ст. – **Прим. автора**) можно было в них ходить свободно, потом они по небрежению закрылись, а в 1820 году чрез обрушение земли опять обнаружили. Я, сколько без опасности можно было проходить, их осматривал, но ничего не нашел, кроме в одной стороне на стене вырезанного креста и заметны в разных местах с обеих сторон уступы на подобие лежанок. После опять пещеры сии засыпаны» [9, 14]. На підставі наданого опису можна припустити, що дані під-

земелля мали культове призначення та могли відноситися за місцем розташування до монастиря на вул. Сіверянській.

Монастир на вул. Сіверянській. Перші відомості, на підставі яких виникло припущення про його існування, відносяться до самого початку XIX ст., коли у 1800 р. на відстані $\frac{1}{4}$ версти на захід від Єлецького монастиря було зафіксоване провалля, яке вказувало на те, що у цьому місці розташовані якісь підземні споруди [4, 128]. Відсутність відомостей про те, що тут у давнину були укріплення чи житлові будівлі, до яких могли відноситися зафіксовані підземелля, викликало думку, що печери мають культове призначення і являють собою залишки давнього загороднього монастиря. На жаль, ні в 1800 р., ні в 1820 р., коли закопане провалля знову відкрилося, не було проведено ніяких досліджень.

Перше, хоча і не наукове обстеження підземелля відбулося у 1853 р. після ще одного обвалу. Підземні споруди оглянули три мешканці Лісковичі, які й склали їхній опис. Спираючись на нього, можливо створити приблизний план пам'ятки та уявити її вигляд. Цей опис уперше згадується в 1853 р. у «Чернігівських губернських відомостях», а у 1908 р. його оприлюднив чернігівський дослідник П. М. Добровольський [4, 128].

Вхід у підземелля на той час був розташований у крутому схилі приблизно в 10 м від підніжжя гори. Біля самої поверхні знаходилося приміщення заввишки близько 1,5 м. та діаметром приблизно 4 м. Від нього в східному напрямку йшла дугоподібна з напівсферичним склепінням галерея завдовжки 30 – 35 м. Вона з'єднала перше приміщення з ще однією підземною камерою, яка в плані мала форму чотирикутника і була значно менше першої. Від цього приміщення у трьох напрямках вели ще три коридори. Перший через невелику відстань був засипаний землею. Другий приблизно через три метри приводив до кімнати діаметром близько 5 м. та заввишки близько 1,5 м. У одному з кутів цього приміщення було влаштоване земляне підвищення (вірогідно престол). Третій хід закінчувався прямокутною кімнатою 4 x 3 м. з земляним прямокутним підвищенням у центрі. Те, що у 1853 р. печера була вже напівзаповнена шаром ґрунту, свідчить про давню її занедбаність.

Після того, як був знайдений найстародавніший з відомих план міста – «Абрис Чернігівський», якій датується 1706 р., з'ясувалось, що і на початку XVIII ст. ані храму, ані якихось інших споруд на цьому місці не існувало. Виходячи з цього, можна зробити припущення, що монастир припинив своє існування значно раніше.

Цікавий фактичний матеріал з цієї проблеми дали археологічні дослідження, які були здійснені у 1982 – 1984 рр. У 1982 р. чернігівський краєзнавець та археолог Г. О. Кузнєцов під час археологічної розвідки у вище згаданому районі Болдиних гір знайшов на приватній ділянці гр. Ю. О. Баглей. по вул. Сіверянській, 16 залишки стародавньої цегляної споруди, яка, виходячи з одержаного матеріалу, була датована давньоруським часом [8, 10-13]. З дозволу власника ділянки у 1983-1984 рр. були проведені археологічні дослідження пам'ятки, у результаті яких стало можливо реконструювати її план та більш конкретно визначити вік.

Це була невеличка чотиристовпна, триапсидна церква з загальною довжиною 17,5 м, шириною 9,9 м, збереглися фундаменти храму на глибину близько 1 м. та невеликі ділянки першого ряду мурування стін. Фундаменти церкви складені з цегляного бою, закріпленого цем'яночним розчином. Розміри плінфи, з якої були змуровані стіни, близькі до плінфи чернігівської П'ятницької церкви. Під час досліджень знайдені фрагменти тиньку з залишками фрескового живопису та ділянка підлоги, складеної з кольорових поливних керамічних плиток. У ямі, розташованій біля храму, знайдені уламки дзвона, а на прилеглий території зафіксована значна кількість людських кісток.

Будівельна техніка та матеріал дозволяють датувати пам'ятку кінцем XII – поч. XIII ст. [6, 51-57]. Відсутність слідів руйнування або пожежі дає змогу припустити, що церква була цілеспрямовано розібрана. Це могло статися після землетрусу, який зазнала територія Південної Русі у 1230 р. Відомо, що тоді були зруйновані храми та інші споруди у Києві та Переяславі Руському [15, 511].

Під час розкопок, поблизу храму в схилі гори, був зафіксований вхід у печеру, який, за свідченнями місцевих жителів останній раз відкривався у 1922 р. За допомогою буріння вдалося точно визначити місце розташування однієї з галерей, а потім проникнути в неї. Склепіння галереї знаходиться на глибині 2,5 м. Вона напівзавалена, але, незважаючи на це, вдалося простежити її на відстань 4 м і зробити деякі проміри. Галерея має ширину 0,80 м, висоту 0,65 м. Склепіння напівсферичне, добре оброблене. Подальші дослідження були припинені з причин аварійного стану пам'ятки [8, 10-13].

Обстеження прилеглої території вказує на відсутність давньої міської забудови у даному регіоні. Це ще раз підтверджує висновок про те, що знайдено невідомий по літописах приміський давньоруський монастир. На жаль, поки що залишається невідомим його назва, ім'я фундатора та статус.

Єлецький Свято-Успенський монастир розташований на високому корінному березі р. Десна на одному з відрогів Болдиних гір, який також називають Єлецькою горою. Територія монастиря знаходиться на південний захід від літописного Третьяка, одразу ж за міськими укріпленнями. Безпосередньо до стін монастиря примикав курганний могильник, до якого належить і Чорна Могила. Літературна традиція пов'язує заснування монастиря на цьому місці з часом княжіння в Чернігові Святослава Ярославича у 60-х роках XI ст. [3, 350-351, 355]. З Єлецьким монастирем пов'язують літописну статтю 1094 року, коли Олег Святославич підійшов до Чернігова з половцями і «пожже около града и монастыри» [14, 216-217]. У 1239 р. монастир був розорений монголо-татарськими військами. З кінця XV ст. монастир перейшов у розпорядження московських князів, у 1611 р. був спалений поляками. Реставрація і розбудова монастиря почалася у 1670 р. за настоятеля Іоанікія Галятівського [3, 354].

Деякі дослідники вважають, що Антоній Печерський, прибувши до Чернігова, спочатку викопав печеру саме там, де згодом і було започатковано Єлецький монастир, а вже потім перейшов у потаємніше місце, але прямих вказівок на це в літописних джерелах немає.

Про підземелля Єлецького монастиря відомо небагато. Є відомості про те, що у 1892 р. за настоятеля обителі єпископа Сергія (Соколова) ці печери були звільнені від сміття та поновлені, при чому в деяких місцях були підмуровані цеглою та подовжені. За його ж наказом був розчищений та продовжений хід з-під настоятельських покоїв до літньої Успенської церкви. Після того, як печери були з'єднані новим ходом з Успенським собором, спуск до печер став здійснюватися з каплиці Божої матері [5, 73-80].

У 1892 р. група дослідників за завданням Київського церковно-археологічного товариства обстежила ці підземелля. Висновок був однозначний – Єлецькі печери не мають підстав вважатися древніми, оскільки у них не виявлено жодної ділянки, що б могла бути віднесена до того періоду, коли були засновані Києво-Печерський та Іллінський монастирі. Навпаки, новітнє цегляне мурування галерей свідчить про їхній невеликий вік.

Підземні споруди складаються з обкладеної цеглою галереї заввишки 1,95 м, яка з'єднує Успенський собор та церкву св. Петра і Павла, та триярусних цегляних підземних приміщень з південного боку від неї. Вхід у галерею розташований в південно-західній частині нартекса Успенського собору, де обладнана каплиця Знамення Богородиці. Звідси бере початок обкладена цеглою широка галерея з напівсферичним склепінням заввишки 2 м. З обох боків галереї влаштовані глибокі стінні ніші. Вона описує дугу завдовжки близько 90 м та приводить до двох підземних камер, що розташовані одна над одною під церквою св. Петра та Павла. Крім цього, у Єлецькому монастирі є також двоповерхові споруди, розташовані в південному схилі гори під колишніми настоятельськими покаями. Вони також підмуровані цеглою [5, 73-80].

У 1960-х рр. під час ремонту водогону підземну галерею і частину приміщень було замито ґрунтом. Значної шкоди підземеллям завдано було пристосуванням їх під котельню. Зараз стан пам'ятки аварійний.

Наведена інформація переконливо свідчить про те, що на Болдиних горах у Чернігові на досить великій території, що протягнулася від міських стін на південний

захід на відстань більше 2-х км, ще за часів Київської Русі сформувався великий комплекс монастирських споруд.

Припустимо, що розташовані на Болдиних горах монастирі у давньоруський час були об'єднані в єдину лавру, відому під назвою Богородична. Ця думка має під собою певний ґрунт. У давнину лаврами називали місцевості, де влаштовували свої помешкання ченці-відлюдники і де згодом утворювалися великі монастирські комплекси, що відзначалися обширною територією, чималою кількістю споруд та багатолюдством. Саме такі особливості повністю співпадають з характеристикою, яку можна дати і групі Болдиногірських монастирів. Можна припустити, що започаткований у 1069 р. прп. Антонієм Печерський монастир св. Богородиці, завдяки бажанню та підтримці чернігівських князів, перетворився через деякий час у велику Болдиногірську Богородичну лавру і мав цей статус до монгольської навали [1, 4-6; 20, 6-8]. У подальші часи Болдині гори продовжували залишатись духовним та культурним центром Чернігова. Ця традиція зберігається і сьогодні.

1. Бобровський Т. Чернігівська лавра прп. Антонія: культурно-історичний аспект виникнення Свято-Троїцького Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

2. Василенко А. «Печера схимника» Чернігівського Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

3. Галятовський І. Ключ розуміння. – К.: «Наукова думка», 1985. – 446 с.

4. Добровольський П.А. Черниговский Елецкий первоклассный монастырь. – Чернигов, 1908.

5. Ефимов А. Елецкия пещеры при монастыре того же имени // Труды XIV археологического съезда. – М., 1909. – Т. 2.

6. Коваленко В.П., Большаков Л.Н., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках Чернигова и Новгорода – Северского // КСИА. – 1989. – № 195.

7. Крайній К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

8. Кузнецов Г.А. Отчет о работе Черниговского городского отряда ЧАЭ за полевой сезон 1982 г. – Чернигов, 1983. – 91 с.

9. Марков М.Я. О достопамятностях Чернигова. – М., 1848.

10. Новик Т. Давньоруська келія-костниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

11. Новик Т.Г. Середньовічний напис у чернігівських печерах // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006. – 240 с.

12. Пилипенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928.

13. ПСРЛ. – Т. 2. – М.– Л., 1962.

14. ПСРЛ. – Т. 2. – М.: «Издательство восточной литературы», 1962. – 938 стб.

15. ПСРЛ. – Т.1. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 496 с.

16. Руденок В.Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К.: «Наукова думка», 1990.

17. Руденок В.Я. Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові // Чернігівська старовина. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1992.

18. Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове и на прилегающей территории. – Чернигов, 1993. – 85 с.

19. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчёт об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1994 году. – Чернигов, 1995. – 88 с.
20. Руденок В. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми) // Чернігівський Трійцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.
21. Руденок В.Я. Печерний некрополь Іллінського монастиря // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – 68 с.
22. Руденок В.Я. Лазарь Баранович и возрождение Черниговского Ильинского монастыря // Могилянські читання 2004 року. – К., 2005. – 656 с.
23. Руденок В., Дубинец О. Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастыря // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави ІХ – ХІ ст.). – Чернігів: «Сіверянська думка», 2006. – с.
24. Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерновій історії Центрально-східної Європи. – Чернігів: «Деснянська правда», 2007. – 672 с.
25. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – Т. 1. – М. – Л., 1949. – 246 с.
26. Филарет (Гумилевский). Историко – статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 2.

В статье рассматривается ряд наземных и подземных культовых сооружений Чернигова древнерусского и нового времени, которые расположены в исторической местности, известной с XI века под названием «Болдины горы». Археологические исследования этих памятников свидетельствуют о том, что на этой территории существовал комплекс монастырей, наиболее ранние из которых возникли еще в эпоху Киевской Руси. В последующее время Болдины горы оставались духовным и культурным центром Чернигова.

Ключевые слова: Болдины горы, подземные сооружения, монастырские комплексы.

The article deals with the number of above-ground and underground religious structures situated on the territory known since XI century as Boldin Hills. Archeological excavations find out that the complex of monasteries was situated here. The earliest monastery belongs to the Rievian Rus period. Later Boldin Hills remained the spiritual and cultural centre of Chernihiv.

Key words: Boldin Hills; underground structures, the complex of monasteries.

